

Плевенски исторически четения

Pleven Historical Readings

Регионален исторически музей – Плевен
Regional Historical Museum – Pleven

Издание Publication	Революции и еволюции – политически, икономически, технологични, културни и социални измерения на „прогреса“ Revolutions and evolutions – political, economic, technological, cultural and social dimensions of “progress”
Том / година Volume / year	II / 2023
Издател / държава Publisher / country	Регионален исторически музей – Плевен, България Regional Historical Museum – Pleven, Bulgaria
Автор(и) Author(s)	Мартин ВЪЛЧЕВ Martin VALCHEV, PhD Student
Институция Affiliation	Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“ Veliko Tarnovo University “St. Cyril and Methodius”
Заглавие Title	РЕВОЛЮЦИОННИ И ЕВОЛЮЦИОННИ ПРОЦЕСИ В ИЗТОЧНА БАЛТИКА В КОНТЕКСТА НА СЕВЕРНИТЕ ПОХОДИ (XII – XIII В.) REVOLUTIONARY AND EVOLUTIONARY PROCESSES IN THE EASTERN BALTIC IN THE CONTEXT OF THE NORTHERN CAMPAIGNS (12TH – 13TH CENTURIES)
Страници Pages	61-69
Постоянен адрес Permanent URL	https://plevenhistoricalreadings.eu/articles/phr-2-61/

РЕВОЛЮЦИОННИ И ЕВОЛЮЦИОННИ ПРОЦЕСИ В ИЗТОЧНА БАЛТИКА В КОНТЕКСТА НА СЕВЕРНИТЕ ПОХОДИ (XII – XIII В.)

Мартин ВЪЛЧЕВ

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Резюме: Към края на XII в. в земите на Източна Балтика започват процеси, които ще доведат до революционни промени от религиозно, социално и материално естество. Носители на тези промени са западните търговци, духовници и рицари, чиито интереси се пресичат в контекста на Северните (Балтийски) походи. Тези процеси водят до християнизацията на последния „езически остров“ в Европа и възникването на ново държавно образувание – средновековна Ливония. Тези промени са не само революционни, но и изключително трайни във времето, като техните последици са ясно видими и в наши дни.

Ключови думи: Северни походи, Източна Балтика, Ливония, християнство, XIII в., религиозни промени, рицарски ордени

Терминът „Северни кръстоносни походи“¹ се отнася до серия военни кампании за християнска колонизация, организирани от кралете на Дания и Швеция, отделни светски и духовни сеньори от Свещената Римска империя и военните рицарски ордени на тевтонци и меченосци срещу езическите територии на Южна и Източна Балтика. Трета страна в конфликта са православните руски княжества, граничещи с Ливония – Псков, Полоцк и Новгород. Хронологичните рамки на тези събития може да бъдат определени в периода от средата на XII до началото на XV в., като през този продължителен период се наблюдават както прекъсвания, така и действия с различен интензитет и локализация. Разглежданият конфликт е известен още като „Балтийски походи“² или „Северни походи“.

Северните кръстоносни походи оказват огромно влияние върху развитието на Източна Балтика, а последиците от тях са разпознаваеми и в наши дни, като в този смисъл балтийските кампании са съпоставими с кръстоносните походи до Светите земи. Във времето разглеж-

¹ Christiansen, Eric. The Northern Crusades. Penguin Books, London, 1980, 1997, p. 287

² Hunyadi, Zsolt; József Laszlovszky. The Crusades and the Military Orders: Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity. Budapest, Central European University Press, 2001, p. 606.

даните събития водят до редица промени и процеси, които се развиват с различен интензитет. Така някои от тях може да бъдат определени като революционни, предвид скоростта и обхвата си, а други притежават белезите на постепенното еволюционно развитие.

Балтийските походи започват по време на Втория кръстоносен поход към Йерусалим (1147 – 1150), във връзка с т.нар. Вендски кръстоносен поход³, но тяхното истинско развитие трябва да се свърже с инициативата, подета от бременския принц – архиепископ Хартвиг II (1185 – 1190, 1192 – 1207) в края на XII в. Според Ерик Кристиансен, подтикнат от желанието да възроди славата на своя престол, като разшири влиянието му сред езическите територии на Източна Балтика⁴, архиепископът на практика поема контрола над мисионерската дейност в земите по долното течение на р. Даугава (Западна Двина). До този момент разпространението на християнството сред балтийските племена е спорадично, най-вече като резултат от дейността на отделни мисионери и търговци. Вероятно около 1180 г. Майнхард, монах от августинския манастир в Зегеберт, пристига в земите на ливите като свещеник на готландски търговци⁵. Началото на неговата мисионерска дейност може да бъде отнесено към 1182 г., когато той получава разрешение от полоцкий княз Владимир да разпространява християнството сред езичниците ливи, които обитават земите около Рижкия залив⁶. Основен извор за събитията в региона до 1227 г. е хрониката на Хайнрих Латвийски⁷. През 1186 г. архиепископ Хартвиг II институционализира дейността на Майнхард, като го ръкополага за епископ на Икшкиле, подчинен на Бременската архиепископия. Две години по-късно, през 1188 г., папа Климент III потвърждава създаването на новата епископия⁸. Променливият успех на мисията сред ливите, които гледат на християнизацията предимно като на средство за реализиране на лични ползи, кара Майнхард, а след това и неговите наследници Бертолд Шулте (1196 – 1198) и Алберт фон Буксхьофен (1199 – 1229) да търсят военна подкрепа за своята дейност. Тази съществена промяна, подкрепена и от новия папа Целестин III⁹, води до създаването на нов военно-монашески орден, който трябва да осигури постоянен военен контингент за перманентната война, започната от епископ Алберт и

³ Phillips, Johnathan. *The Second Crusade: Extending the Frontiers of Christendom*. New Haven, CT: Yale University Press, p. 228.

⁴ Christiansen, Eric. *The Northern Crusades*. 1980, 1997, p. 97.

⁵ Enge, Joseph. *The Baltic Crusade 1186 – 1236*. Norwich University, 2012, p. 2.

⁶ Иванов, Ивелин. *Латвия и латвийците. Кратка история*. – Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2015, с. 15 – 17.

⁷ Латвийский, г. *Хроника Ливонии*. Введ., пер. и комментарий. С. А. Аннинского; Москва – Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1938.

⁸ Fönnesberg-Schmidt, Iben. *The Popes and the Baltic Crusades, 1147 – 1254*. Liden-Boston, 2007, p. 65 – 66.

⁹ Fönnesberg-Schmidt, Iben. *The Popes and the Baltic Crusades, 1147 – 1254*. 2007, p. 127 – 128.

продължила до първите десетилетия на XV в.¹⁰ Военните действия се развиват при изключително сложна политическа обстановка, в която се пресичат интересите на местните племена, ръководителите на западната християнска мисия, Папството, руските княжества¹¹, граничещи със земите на Източна Балтика, немските търговци и владетелите на Дания, Швеция и Свещената Римска империя. Този вулкан от политически, икономически и военни интереси води до революционни процеси, които се развиват с голяма интензивност и оказват трайно влияние както върху развитието на балтийския регион, така и върху отношенията между източните и западните християни¹².

Терминът „революция“¹³ е изключително експлоатиран, но в случая търсим неговото значение в посока на бърза и радикална религиозна и социална промяна, обусловена от външния военен натиск. Носители на промените са мисионерите на Римската църква, немските търговци и водените от тях войски. Катализатор на процеса е специално създаденият през 1202 г. в Рига Орден на меченосците¹⁴, както и Тевтонският орден¹⁵, който от 20-те години на XIII в. се настанява в балтийския регион. Причините за християнската колонизация на Източна Балтика са изключително многопластови. До края на XII в. племената от региона номинално са подчинени на съседните руски княжества, които събират нередовно данъци¹⁶, но не предприемат организирано налагане на християнството в неговия източноправославен вариант. Картината се променя, след като през XII в. постепенно нараства търговският стокообмен в региона¹⁷ и търговците от Висби проникват по долното и средното течение на р. Даугава. Именно търговците ще се

¹⁰ Selart, Anti. *Livonia, Rus' and the Baltic Crusades in the Thirteenth Century*. Liden/Boston: Brill, 2015. pp. 84 – 95.

¹¹ Селарт, Анти. Власть русских князей в Прибалтике в XI – XIII вв.: источники и интерпретация. В: *Сословия, институты и государственная власть в России*. Москва, 2010. с. 284 – 294.

¹² Christiansen, Eric. *The Northern Crusades*. 1980, 1997, pp. 34 – 65.

¹³ Думата *revolucion* е известна на френски език от XIII в., а *revolution* се среща в английския от края на XIV в. по отношение на въртеливото движение на небесните тела. „Революция“ в смисъла на представяне на внезапна промяна в социалния ред е засвидетелствана най-малко от 1450 г. Политическата употреба на термина е установена от 1688 г., в описанието на смяната на Джеймс II с Уилям III – т.нар. „Славна революция“.

¹⁴ Пълното наименование на ордена е „Братство на рицарите на Христа от Ливония“, лат. *Fratres militiae Christi de Livonia*, нем. *Brüder der Ritterschaft Christi von Livland*. Създаден е през 1202 г. по инициатива на Рижкия епископ Алберт фон Буксхьофен. Вж. още: Christiansen, Eric. *The Northern Crusades*. 1980, 1997.

¹⁵ Наречен още Немски орден (тевтонски произхожда от латинското *teutonicus* – немски) – един от трите големи рицарски ордени, основан в Палестина в края на XII в. (в хода на Третия кръстоносен поход) с официалното име *Fratres domus hospitalis sanctae Mariae Teutonicorum in Jerusalem* (Тевтонско братство към болницата на Дева Мария в Йерусалим).

¹⁶ Иванов, Ивелин. Латвия и латвийците: Кратка история. 2015, с. 15 – 17.

¹⁷ Иванов, Ивелин. Търговия и интеграционни процеси в средновековна Ливония през XIII век. Основни тенденции и исторически паралели. В: *Известия на ЦСИ*, том V, 2020, 28 – 32.

окажат авангардът на последвалото германско проникване, при което населението на Източна Балтика ще бъде изправено пред изключително тежки предизвикателства и в крайна сметка ще загуби както политическата си независимост, така и своята традиционна религиозна идентичност.

През XII в. земите на Източна Балтика са населени с племена от индоевропейската и угро-финската езикова и културна общност. Разпокъсаните естонски племена (уганди, сакала, ляенемаа, сааремаа, ревала, харюмаа, ярвамаа, вирумаа и др.), както и ливите по долното течение на р. Даугава се причисляват към угро-финската група, а латгалите, самогитите, селите, куроните, семигалите, прусите, аукшайтите и др. – към индоевропейската¹⁸. В стопанско и социално отношение тези общества са изостанали както в сравнение с руските княжества на юг и на изток, така и спрямо германците на запад. От векове техните съседи са създали свои държави и са приели християнството като господстваща религиозна система, въткла се с времето в управленските традиции. Неслучайно земите на Източна Балтика са един от последните „езически острови“ в Европа – регионът е изолиран и труднодостъпен, с изключение на големите реки Даугава и Немунас, които са важни търговски артерии по стария път „от варягите към гърците“ и като такива са първият проводник на външни влияния от различно естество. Освен това балтийското крайбрежие е обект на викингски нападения още преди IX в., но този процес е двустранен – естонските и балтийските племена също традиционно извършват набези срещу своите съседи от днешните скандинавски и ютландски полуострови¹⁹.

Разглежданите процеси се катализират през XI и XII в., във връзка с демографския бум, който засяга цялото Северно полукълбо след настъпването на т.нар. Средновековен климатичен оптимум, продължил поне до средата на XIII в.²⁰ Увеличеното население неизбежно води до увеличаване на вътрешното напрежение, най-вече поради невъзможността от вътрешно разселване. Племената, разположени между реките Немунас (Неман) и Нарва, не граничат със свободни или слабо заселени територии²¹, а напротив – заобикалящите ги народи се намират на по-високо обществено-икономическо ниво и в повечето случаи са по-добре организирани и подготвени във военно-техническо отношение²². Това води до постепенно увеличаване на вътрешните конфликти, едно специфично „самоизяждане“, редуциране на политическите субе-

¹⁸ Иванов, Ивелин. Латвия и латвийците : Кратка история. 2015, с. 6 – 10.

¹⁹ Urban, William. Victims of the Baltic Crusade. In: Journal of Baltic Studies, Volume 29, 1998 – Issue 3, pp. 195 – 197.

²⁰ Bradley, R.S., K.R. Briffa, J. Cole, M.K. Hughes and T.J. Osborn, 2003: The climate of the last millennium. In: Alverson, K., R.S. Bradley and T.F. Pedersen (eds.) Paleoclimate, Global Change and the Future. Springer Verlag, Berlin, pp. 105 – 141.

²¹ Christiansen, Eric. The Northern Crusades. 1980, 1997, p. 40.

²² Иванов, Ивелин. Латвия и латвийците : Кратка история. 2015, с. 15 – 17.

кти и възникване на протодържавни образувания, което е напреднало в значителна степен в навечерието на немската експанзия. Средновековното общество на балтийските народи все повече се милитаризира, без това да е свързано с феодализация на обществените отношения, и постепенно придобива чертите на военна култура, при която изявата на бойното поле става все по-важна за младите мъже и вождовете, които организират чести нападения срещу най-слабите си съседи²³. Езическите религиозно-митологични вярвания поддържат и оправдават тези отношения – боговете трябва да одобрят всеки предложен поход, споделят добитата плячка и приемат близо до себе си загиналите воини²⁴. Може да се предположи, че наред с вероятната икономическа полза един от мотивите, които убеждават скандинавците и германците да напуснат домовете си и да пътуват през морето, за да смажат езичеството, е омразата към този вид милитаризъм²⁵.

Успоредно с това през XI в. в западния християнски свят протичат събития, които скоро ще намерят отражение и в балтийския регион. Една от промените е свързана с прокарването на идеята за „Божия мир“, която е опит да се ограничат военните сблъсъци между християните, но впоследствие се превръща в една от идеологическите обосновки на кръстоносните походи срещу мюсюлманите и езичниците. Новата концепция успява до голяма степен да умиротвори недисциплинираното рицарство, тласкайки го към духовността, и да даде на Църквата известно влияние върху начина, по който се водят военните действия²⁶. Загрижеността за собствената душа кара благородниците да приемат новия рицарски етос и да се подчиняват на Църквата, така че, когато папата реши, че трябва да се воюва в името на Христос срещу мюсюлмани или езичници, западните воини показват много по-голяма склонност да се присъединят към една кръстоносна военна кампания²⁷. Тези реформи показват ключови промени, които ще се окажат жизненоважни в хода на Балтийските походи.

Изборът на Алберт фон Буксхьофен през 1199 г. за нов ливонски епископ се оказва повратен момент за неуспешната дотогава мисия. Той акостира в устието на р. Даугава с 23 кораба и около 1500 воини през пролетта на 1200 г.²⁸, като има подкрепата на германския крал Филип Швабски (1198 – 1208), Архиепископията на Хамбург-Бремен, както и на Папството, макар и на по-заден план²⁹. Оттук нататък „по-

²³ Urban, William. Victims of the Baltic Crusade. 1998 – Issue 3, p. 197.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid.

²⁶ Shumaker, Donald R., The Clash between Pagans and Christians: The Baltic Crusades from 1147 – 1309. Honors Research Thesis. The Ohio State University, 2014, p. 3.

²⁷ Shumaker, Donald R., The Clash between Pagans and Christians: The Baltic Crusades from 1147 – 1309. 2014, pp. 3 – 4.

²⁸ Enge, Jozeph. The Baltic Crusade 1186 – 1236. 2012, p. 2 – 3.

²⁹ Christiansen, Eric. The Northern Crusades. 1980, 1997, p. 99.

клонниците“, както упорито продължава да нарича немските търговци и воители Хайнрих Латвийски, се установяват в устието на р. Даугава и от новоорганизирания си център – град Рига, продължават експанзията си на юг и на изток, като успешно използват конфликтите между местните племена и племенни обединения в своя изгода. Наистина кръстоносците използват успешно политиката „разделяй и владей“, но трябва да подчертаем, че разломните линии вече са били налице³⁰. Съюзът между кръста и меча в конкретния случай става възможен поради неразбирането, което ливите проявяват спрямо променящата се политическа обстановка. Ако Папството гледа на първоначалното приемане на християнството от езичниците като на доброволен акт, то отреклите се вече подлежат на насилствено връщане в лоното на Църквата, особено ако са агресивно настроени към своите съплеменници, които желаят да запазят християнската си вяра. Тази политика става особено отчетлива при папа Инокентий III (1198 – 1216), който в редица свои писма относно Ливонската мисия подчертава, че кампаниите трябва да се водят преди всичко в защита на новопокръстените и че първо трябва да се търси мирно решение³¹. В това отношение политиката на Инокентий III се отличава от тази на Селестин III (1191 – 1198) и Евгений III (1145 – 1153), които са склонни да оправдават насилието като част от процеса на християнизация на балтийския регион и дори предоставят пълни индулгенции на северните кръстоносци³². При Инокентий III индулгенциите винаги са частични и той никога не приема балтийските експедиции за равностойни на тези, насочени към Светите земи³³. Въпреки тези колебания в политиката на Папството, основните двигатели на експанзията в Ливония – Орденът на меченосците и епископът на Рига, методично преследват своите завоевателни цели заедно, самостоятелно, а често и в конкуренция помежду си.

През 1207 г. е направена следващата стъпка към революционната промяна на региона – епископ Алберт провъзгласява Източна Балтика за княжество в състава на Свещената Римска империя и земя, която се намира под специалната защита на Божията майка (Terra Mariana). През 1215 г. папа Инокентий III обявява тези земи за пряко подчинени на Светия престол. Тези действия придават на кръстоносната експанзия сакрално значение и окончателно премахват всякаква възможност за връщане на старите религиозни, социални и политически отношения в региона. Така, въпреки че военните действия не затихват още няколко десетилетия, процесите на християнизация, на културна и социална асимилация вече са необратими.

³⁰ Urban, William. *Victims of the Baltic Crusade*. 1998, pp. 198 – 199.

³¹ Fonnesberg-Schmidt, Iben. *The Popes and the Baltic Crusades, 1147 – 1254*. 2007, pp. 92 – 94.

³² Fonnesberg-Schmidt, Iben. *The Popes and the Baltic Crusades, 1147 – 1254*. 2007, pp. 127 – 128.

³³ Urban, William. *Victims of the Baltic Crusade*. 1998, p. 202.

Освен загубата на политическа самостоятелност, която сама по себе си не може да се разглежда като революционна промяна, народите от Източна Балтика, принудени от християнизацията, за кратко време променят цялостния си светоглед и обществена организация. Разбира се, както много други новопокръстени общности, те запазват отчасти старите си вярвания, но вече само във фолклорната традиция³⁴, а постоянното външно политическо и военно присъствие ускорява отмирането на тези процеси. Друга важна промяна, на която трябва да обърнем специално внимание, е свързана с бързата феодализация на балтийския регион, която е неизбежна в хода на завоеванието. Може да се каже, че една от най-привлекателните черти на местните общества по балтийското крайбрежие преди инвазията е именно липсата на феодална система³⁵. Това обаче се оказва несъвместимо с финансовите предизвикателства, пред които се изправят кръстоносците. Кампаниите траят дълги периоди от време и изискват силно лидерство и постоянен достъп до ресурси (особено пари), които може да бъдат събрани само чрез добре организирано данъчно облагане на населението. Същото се отнася и за поддържането на гарнизони в стратегически укрепления далеч от населените места, чието построяване само по себе си изисква съсредоточаването на голям човешки и финансов ресурс.

Наред с развитието на религиозните и социалните процеси, в резултат на Северните походи в Ливония настъпват и някои промени в материалната култура. Най-видимата част от тези промени са новите каменни укрепления³⁶, а най-личната е свързана с погребалните обреди³⁷. До втората половина на XII в. балтийските племена, които вече са вплетени в мрежа от тежки вътрешни конфликти, използват дървени укрепления, построени върху естествени или изкуствени стръмни хълмове. Ниската им степен на надеждност става една от причините първо ливите, а след това и други общности от региона да търсят връзки с немските търговци и заселници и да приемат охотно християнството (макар и мнимо), ако отсрещната страна им предложи построяването на каменен замък. Придобиването на предимство пред противника е основната причина за първоначалната християнизация на ливите и по-късните военни съюзи на местните с войските на меченосците или епископа. А фундаменталното неразбиране на ситуацията и на ролята, която има християнството в западноевропейските общества, кара местните в началото да не се отнасят сериозно към религиозната про-

³⁴ Заралиев, Александър. Прусия и християнизирването на Балтийския регион. В: Гагова, Красимира, Александър Николов (съст.) *Medievalia*: Сборник в чест на доц. д-р Георги Сотиров 1946 – 1998, София, 2018, с. 198 – 199.

³⁵ Urban, William. *Victims of the Baltic Crusade*. 1998, p. 203.

³⁶ Vitkūnas, M., G. Zabiela. *Baltic Hillforts: unknown heritage*. Vilnius: Society of the Lithuanian Archaeology, 2017, pp. 30 – 41.

³⁷ Mägi, Marika, Malve, Martin, Toome, Tarvi. *Early Christian burials at Valjala churchyard, Saaremaa. Archaeological Fieldwork in Estonia*. 2018, pp. 93 – 118.

мяна, която доброволно са приели. Но християнизацията рязко променя юридическия статус на народите от Източна Балтика спрямо папската курия и лекомисленото отхвърляне на чуждия бог чрез отмиване или други езически обреди провокира „ефекта на доминото“ и довежда до радикална християнизация, комбинирана с все по-засилващ се религиозен натиск. Така или иначе, промяната на пейзажа наистина е революционна – дървените укрепления бързо са заменени с каменни, а скоро този процес обхваща и градската архитектура, която изцяло следва традициите на немските заселници.

Промените в Източна Балтика след установяването на епископ Майнхард през 80-те години на XII в. са достатъчно бързи, фундаментални и всеобхватни, за да можем да ги определим като революционни. Военната технология, теологията на кръстоносните походи, рицарският етос и икономическите възможности се комбинират през XIII в., за да се изгради новата християнска държава Ливония³⁸. Целите на Северните походи – първо да се защитят западните мисионери и търговци, а след това и новопокръстените, са осъществени до 1300 г. Третата цел – да се изкоренят езическите обичаи, както и пиратството, които западните християни смятат за примитивни и варварски, също е постигната, поне що се отнася до откритите, публични прояви³⁹. Така се очертава една промяна, която е не само революционна, но и изключително трайна във времето, като нейните последици са ясно видими и в наши дни.

REVOLUTIONARY AND EVOLUTIONARY PROCESSES IN THE EASTERN BALTIC IN THE CONTEXT OF THE NORTHERN CAMPAIGNS (12TH – 13TH CENTURIES)

Martin VALCHEV, PhD Student

Veliko Tarnovo University “St. Cyril and Methodius”

Abstract: Towards the end of the twelfth century, the lands of the Eastern Baltic began processes that would lead to revolutionary changes of a religious, social and material nature. The carriers of these changes were Western merchants, clergy and knights, whose interests intersected in the context of the Northern (Baltic) campaigns. These processes lead to the Christianization of the last “pagan island” in Europe and the emergence

³⁸ Enge, Jozeph. *The Baltic Crusade 1186 – 1236*. 2012, p. 8 – 9.

³⁹ Urban, William. *Victims of the Baltic Crusade*. 1998, pp. 205 – 212.

of a new state entity – Medieval Livonia. These changes are not only revolutionary, but also extremely durable over time, and their consequences are clearly visible even today.

Keywords: Northern campaigns, Eastern Baltic, Livonia, Christianity, XIII century, religious changes, knightly orders.

Мартин Вълчев, докторант

Катедра „Средновековна обща история“

Исторически факултет

Великотърновски университет

„Св. св. Кирил и Методий“

Ул. „Теодосий Търновски“ № 2

E-mail: martinvalchev@abv.bg